निशायां च, उपरचिताञ्जलिः = कृतनमस्कारः, विगतान्यकर्तव्यः = त्यक्तान्यकार्यः, उद्भावयति = प्रकटयति।

३३. एवंप्राये = एतादृशे, न असभ्यसे = न निन्द्यसे, प्रतार्यसे = वंच्यसे, विकृष्यसे = आकृष्यसे, कामं = प्रायः, अप्रतिबुद्धं = मूढं, मुखरीकृतवान् = वादितवान्, खलीकरोति = दूषयति, अवनमय = नतानि कुरु, उन्नमय = उच्चतां प्रापय, सिद्धादेशः = सफलशासनः।

९. भूषणकवेः शिवराजदर्शनम्

- रचयिता - श्री अम्बिकादत्तव्यासः

३४. अथैकदा रजन्यां सिंहदुर्गाविदूर एव सुकोमलशारदायां कलितप्रसादायां भुवि निष्कृपकृपाणपाणिः कश्चु काच्छादितकठिनकवचः कलितसैनिकभटवेषः श्रीशिववीरो गुप्त वेषेण परितः पर्यटन् दुग्धधारयेव क्षालितैः ज्योत्स्नया प्रकाशितैः पथिभिरासन्नात्, शिवमन्दिरादाजगाम । तत्र च द्वारि रेणुरूषितरोमकुहरं शपोत्फलितमृत्स्नास्नातं, त्वरितगतिश्वास सहचरितहिणत्कारसूचितक्लमं उत्थायोत्थाय पृष्ठमुत्कम्प्य ग्रीवामुद्धूय पौनः पुन्येन पतित्वा भुवि विलुठन्तं कञ्चनाश्वमद्राक्षीत्। कस्यायं कुतोऽयमिति मनसि विचिन्वंश्च समीपमागत्य चुचुत्कारैरश्वं

सान्त्वयन्तं हरिततृणभरं च पुरतः प्रक्षिपन्तं कमपि शूद्रयुवकमप्यवालोकयत् । तं च विवर्णवदनमाजानुधूलि धूसरितचरणयुगलं मन्थरितशरीरं स्वेदक्लिन्नं चावलोक्य दूरतः कश्चन समायातोऽस्ति तदभृत्य एवायमिति निश्चित्य शनैरप्राक्षीत् ''कस्यायमश्वः?'' इति । स तु स्वकार्यसंलग्नोऽन्यमनस्कः एवं ''समायातः कोपि'' इत्युदतरत्। पुनरपि कुत आयाता यूयं इति पृच्छति शिववीरे च ''किमिव निरर्थं प्रश्नानुद्दङ्कयसि ? आलपितुमिच्छसि चेत् घटिकायुगलमतिवाह्य समायास्यसि, यथा पूरितजठरपिटकस्ताम्रकधूमपानैर्गलनालं कवोष्णयन् त्वया सह वार्ताभिरध्वपरिश्रममल्पयिष्यामि'' इत्यवोचत् । तदाकर्ण्यान्तर्विहसन्निव शिववीरः ''तथा करिष्यावः कथय तावत् कुत आगता यूय'' मिति पुन रप्यपृच्छत्। स तु घोटके दत्तदृष्टिरेव सकोपमवादीत् ''कुत आगता यूयं, कुत आगता यूयमिति कुत कारैः स्फोटितौ मे कर्णौ। वयं दिल्लीत आगता दिल्लीतो दिल्लीतः। कथय किं गजं ददासि घोटकं वा ? तदाकर्ण्य शिववीरस्तत्प्रकृतिं परिज्ञाय शनैः परिवृत्य मन्दिरस्य पश्चिमदेशे पर्यटितु मारेभे।

३४. कोऽयं ? कुतोऽयं ? चरो वा ? सन्देशहरो वा ? कपटपथिको वा ? अस्मत्पक्षपाती वा ? शत्रुवदातिर्वा? कोऽय मुभयपक्षोदासीनो वेति सद्य एव विज्ञेयं इति विचारयन्

Scanned by CamScanner

मन्दिरपाश्चात्यप्रचीरगवाक्षा दायान्तं कश्चिदस्पष्टालापध्वनिमश्रौषीत् । क्षणं विरम्य च गवाक्षसमीपमागत्य ध्वनिप्रतिध्वनिभिरव्यक्तांशबहुलामप्येवमुक्तिं निश्चित्य यत् ''चिराय दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतल्लजच्छायामध्युषितोस्मि । परं वयं कवयः कस्यापि राजत्वं वीरत्वं वा प्रतापित्वं वा आढ्यत्वं वा अपेक्षामहे न वा कस्यापि स्वाभिमानभ्रूभङ्गमुत्तुङ्गकोपश्वितास्वगर्वबर्बरतां वा सहामहे। न तस्य तादृश भूवलये राज्यं यादृशमस्माकं सारस्वतसृष्टौ। न तस्य क्रीतदासा अपि तदीहासमकालमेव बद्धकरा सम्पुटाः अथोचितावस्थानाः पुरतोवतिष्ठन्ते यथास्माकं पदानि वाक्यानि छन्दांस्यलङ्कारा रीतयो गुणा रसाश्च । स दीनारसम्भारैरपि न तथा परांस्तोपयितुमलं यथा वयं केवलवचनभङ्गीभिरेव पारयामः । अस्मद्वीररसकवितां चाकलय्य म्रियमाणोपि युद्धे उत्तिष्ठेत । तस्य भाग्ये चिरावस्थायिनी कीर्तिः समुद्रकल्लोलाघातसहं च यशः स एवास्मानाद्रियते । न वयं मीनानिव पीनान्, इभानिव तुन्दिमान्, काकानिवास्वादितदुर्विपाकापाकान्, वलीमुखानिव चञ्चलमुखान्, शृगालानिव कलितधूर्ततामलान्, द्विजिह्वानिव द्विजिह्वान्, सर्जीवानिवोपवर्हान्, आत्मस्तुति मात्ररुचीन्, मूर्तिमत इवाभिमानान् विद्याशून्यान, गुणिगणन् ग्रहणासमर्थान्, मिथ्यामोदरतान्, मद्यकीटान्, नृपम्मन्यान् स्वप्नेपि समुपास्महे। दिल्लीश्वरपदविडम्बनमपि तादृश्वेवान्यतममवगत्य क्षणेनैव तत्सम्बन्धसूत्रं त्रोटयित्वा रसिकान्तरं कमपि वीरमन्विष्यन्, दक्षिणां दिशं प्रथितो जामेरदेशाधीशेन बहुशः प्रार्थ्यमानोपि स तस्यैव दिल्लीवलयकलङ्कस्य लालाटिक इत्यवगत्य शिववीरकीर्तिश्च श्रावंश्रावं कर्णयोराकृष्टः इव इतस्समायातोस्मि इति वक्तारं कमपि कविं त्यक्तदिल्लीश्वरद्वारं निजदिदृक्षुमत्रागतमूरीकृत्य प्रदक्षिणच्छलेन पान्थाध्युषितप्रदेशमागत्य तेनालपन्तं शिवमन्दिराध्यक्षं प्रणम्य बद्धाञ्जलिरागन्तुकमपि ''कुतः श्रीमान्?'' इति सादरं समपृच्छत्।

३६. शिववीरस्तु तेन सह चिरमालप्य तस्य वृत्तान्तमवस्थां प्रकृतिं चावगत्य चिराय श्रुतचरं भूषणकविरित्यभिधानं चोररीकृत्य ''श्वो द्रष्टा भवान् शिवराजं'' इत्यभिधाय न्यवर्तिष्ट। निवर्तमानश्च तेनापि ''को भवान्? इति पृष्टः एतद्देशीयः कोपि वीरोस्मि इत्युदतीतरत्।

३७. प्रातरेव च नित्यनियमान्निवृत्य स्वेष्टजनहितः सभासंस्थ एव स्वभृत्येन भूषणकविमाकारयत् । स तु बद्धमहोष्णीषः पादाग्रपर्यन्तविलम्बमानकञ्चुको नारिकेलफलसारसहितं यज्ञोपवीतयुगलं हस्ते आददानो द्वारपालदर्शितेन पथा सभां प्रविश्य ''विजयतां महाराजः'' इति सिंहगर्जनमवधीरयता स्वरेणोच्चैः उच्चार्य स्वोपहारं महाराजहस्ते आर्पयत्।

Scanned by CamScanner

३८. निर्दिष्टस्थाने उपविश्य च स एवायं पूर्वदृष्टो वीर इति निरीक्ष्य "विजयतां धर्मोद्धरणवीर स्सपत्नोत्सारणसमीरो वीरो महाराजः" इत्युदीर्य च किंचित् स्मयमानस्य महाराजस्य मुखमवलोकयंस्तत्प्रशंसायां स्वनूतनरचित वीररसमयीं कवितामेवामपठत् । महाराजस्तु साधुसाध्विति व्याहृत्य पुनः पठितुमाज्ञप्तवान्। पठितवति च तस्मिन् सर्वेषु प्रसन्नेषु पुनरप्यादिशत्। इत्येवं विंशतिवारं तेन स व्रजभाषामयी कवित्वकामनामिका वृत्तिरपाठि । महाराजेन च तस्मै गजानां विंशतिर्वितीर्णेत्यद्यापि प्रसिद्धं कवितारसिकानां मण्डले । तदेव च दिनमारभ्य तेन भूषणकविः स्वसभायां संस्थापितः ।

(शिवराजविजयात्)

कठिनशब्दार्थः

(परिच्छेदक्रमेण)

३४. अविदूरे = समीपे, सुकोमलाशाद्वलायां = मृदुलतृणवत्यां, कलितप्रसादायां = निर्मलायां, निष्कृपं = निर्दयं, ज्योत्स्नया = चन्द्रिकया, रुषितानि = छन्नानि, रोमकुहराणि = रोमकूपाः, शफैः = खुरैः, उत्फालिताभिः = उत्थापिताभिः, मृत्स्नाभिः - रेणुभिः, सहचरित्तः = सहितः, हिंगत्कारः = शब्दविशेषः, क्लमः = श्रमः आजानु = जानुपर्यन्तं, मन्थरितशरीरं = अलसं देहं, उदतरत् = समाधप, उट्टंकयसि = क्षिपसि, अतिवाह्य = अतीत्य, पूरितजठरपिटकः = भुक्तवान्, ताम्रकधूमपानैः = तमाखुधूमपानैः ३ गलनालम् = कण्ठम्, कवोष्णयन् = ईषदुष्णं कुर्वन्, अल्पयिष्यामि = निवारयिष्यामि, घोटके = अश्वे, स्फोटितौ = भिन्नौ ।

३५. प्राचीरस्य = आवरणकुड्यस्य, निश्चिच्ये = निर्णीतवान्, आढ्यत्वं = धनिकत्वं, साभिमानभ्रूभङ्गं - गर्वसहित भ्रुकुटिं, अगर्वः = निरर्गलः, सारस्वतसृष्टौ = कवितायां, क्रीतदासा अपि = सेवका अपि, ईहासमकालं = इच्छासमये एव, बद्धकरसंपुटाः = साञ्जलिबन्धाः, पुरतः न अवतिष्ठन्ते = उपस्थिता न भवन्ति, दीनारसंभारैः = टङ्कराशिभिः, न अलं = न समर्थाः, पारयामः - समर्थाः, आकलय्य = श्रुत्वा, पीनान्= महाकायान् इभान्, = गजान्, तुन्दिभान् = तुन्दिलान्, आस्वादितदुर्विपाकान् = अनुभूतपापान्, वलीमुखान् = वानरान्, कलित धूर्ततामलान् = वञ्चकान्, द्विजीह्वान् = सर्पान् अनृतवादिन उपबर्हान् इव = उपधानानि इव. नृपम्मन्यान् = नृपाभिमानिनः, त्रोटयित्वा = छित्वा, ललाटिकः = किङ्करः, श्रावं = श्रावं श्तुत्वा श्रुत्वा, उरीकृत्य - निश्चित्य, प्रदक्षिणच्छलेन = आलयप्रदक्षिणव्याजेन,

Scanned by CamScanner

पान्थाध्युषित देशम् = पथिकनिवासभूमिम्, शिवमन्दिराध्यक्षम् = शिवालयपालकम्, आगन्तुकं = पथिकम्।

३६. अवस्थां = दशां, उदतीतरत् = उत्तरमदात्।

३७. आकारयत् = आह्वापयत्, उष्णीषम् = शिरोवेष्टनं, स्वोपहारं - स्वकीयपुरस्कारम्।

३८. निर्दिष्टस्थाने = प्रदर्शितस्थले, पूर्वदृष्टः = शिवालये दृष्टः, धर्मोद्धरणे = हैन्दवमतरक्षणे, सपत्नानां = शत्रूणां, उत्सारणे = निवर्तने, समीरः = वायुः, तत्प्रशंसायां = शिवराजस्तुतौ व्रजभाषामयी = ग्राम्यहिन्दीभाषामयी।

६. गृहिणीगुणाः

रचयिता : - दण्डी

३९. अस्ति द्रविडेषु काञ्ची नाम नगरी । तस्या मनेककोटिसारः श्रेष्ठिपुत्रः शक्तिकुमारो नामासीत् । सोऽष्टादशवर्षदेशीयश्चिन्तामापेदे - ''नास्त्यदाराणामननु गुणदाराणां वा सुखं नाम । तत्कथं नु गुणवद्विन्देयं कलत्रम् ?'' इति। अथ परप्रत्याहृतेषु दारेषु याहच्छिकीं सम्पत्तिमनभिसमीक्ष्य कार्तान्तिको नाम भूत्वा वस्त्रान्तपिनद्धशालिप्रस्थो भुवं बभ्राम । लक्षणज्ञोऽयं इत्यमुष्मै कन्याः कन्यावन्तः प्रदर्शयांबभूवः । यां

कांचिल्लक्षणवतीं सवर्णां कन्यां दृष्ट्वा स किल स्म ब्रवीति - ''भद्रे, शक्नोषि किमनेन शालिप्रस्थेन गुणवदन्नमस्मानभ्यवहारयितुम् ?'' इति हसितावधूतो गृहाद् गृहं प्रवेश्याभ्रमत्।

४०. एकदा तु शिबिषु कावेरीतीरपत्तने सह पितृभ्यामवसितमहर्धि मवशीर्णभवनसारां धात्र्या प्रदर्श्यमानां कांचन विरलभूषणां कुमारीं ददर्श। अस्यां संसक्तचक्षुश्चातर्कयत् - अस्याः खलु कन्यकायाः सर्वा एवात्रयवा नातिस्थूला नातिकृशा नातिहूस्वा नातिदीर्घा न विकटा मृजावन्तश्च । रक्ततलांगुली यवमत्स्यकमलकलशाद्यनेकपुण्यरेखालाञ्चितौ करौ, समगुल्फसन्धी मांसलावशिरालौ चाङ्घ्री, तनुतरमीषन्निम्नं गम्भीरं नाभिमंडलं, वलित्रयेण चालंकृतमुदरं, धनधान्यपुत्रभूयस्त्वचिह्नलेखालांचिततले स्निग्धादभ्रकोमलनखमणी ऋज्वनुपूर्ववृत्तताम्रांगुली सन्नतांसदेशे सौकुमारवत्यौ निमग्नपर्वसन्धी च वाहुलते तन्वी कम्बवृत्तवन्धुरा च कन्धरा, वृत्तमध्य विभक्तरागाधरं असंक्षिप्तचारुचिबुकं आपूर्णकठिनगण्डमण्डलं असङ्गतानुवक्रनीलस्निग्धभ्रूलतं अनतिप्रौढतिलकुसुमसदृशनासिकं असितधवलतरत्रि भागभासुरमधुराधीर सञ्चारमन्थरायतेक्षणं इन्दुशकलसुन्दरललाटं, इन्द्रनीलशिलाङ्कारस्याालकपंक्ति द्विगुणकुण्डलितम्लान नालीकनालः ललितलम्बश्रवणपाशयुगलमाननकमलं, अमितभंगुरो

Scanned by CamScanner